

*Геннадій Надтока, Інна Горпинченко  
Київський столичний університет  
імені Бориса Грінченка*

## МІЖКОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ ст.: ПРАВОСЛАВНО-КАТОЛИЦЬКИЙ АСПЕКТ

**В**плив цивілізації на релігію завжди був глибоким і багатостороннім. Серед його наслідків засвідчена історією ланцюгова реакція внутрішньоцерковних розколів та безперервна боротьба відносно споріднених конфесій.

Взаємовіддалення між собою католицького та православного потоків, що відбувалося всередині християнської церкви після її остаточного розколу 1054 року, перетворювалося у сталу тенденцію, набуваючи на кожному етапі і в кожному регіоні нових своєрідних проявів.

Пограничні між католицьким Заходом і православним Сходом українські землі традиційно відчували на собі особливе напруження міжконфесійних відносин і на зламі ХІХ — ХХ віків залишались ареною різнорідних напрямів релігійної, а разом з тим і культурної експансії.

Протистояння між православ'ям і римо-католицизмом в Україні відбувалося на фоні, що формувався декількома специфічними чинниками. По-перше, Росія, церковна організація якої панувала на українських просторах, послідовно зреалізовувала національну ідею уособлення оплоту та цитаделі православ'я. Життєва енергія православного суспільства ототожнювалася з його спроможністю нейтралізувати на своїй території католицьку церкву як найпотужніший ідеологічний інститут чужоцивілізаційного Західного світу. По-друге, Латинський Захід продовжував розглядати Україну як потенційну сферу власних церковно-політичних впливів. При цьому соціальна фільтрація одного з потоків російської православної ідеології через вестернізований український ґрунт передбачала послаблення його впливу на прикордонні з Росією форпости римо-католицизму. І, по-третє, ситуація ускладнювалася занепадом в Україні власної національно-церковної організації. Пануюча тут компромісна релігійна система не задовольняла національних потреб, оскільки була наслідком штучно підтримуваної дифузії доктринальних, обрядових та політичних компонентів українського та російського православ'я.

До того ж, в Україні зберігався історично сформований ґрунт для подальшого поширення як православного, так і католицького віровчення. На теренах правобережних губерній у середовищі польського, чеського, німецького і частково українського населення трималася орієнтація на західні світоглядні цінності, тоді як південь і схід традиційно тяжіли до національно-православних культурно-релігійних форм. За цих обставин боротьба двох християнських конфесій в умовах політичних реформ початку ХХ століття та розпочатої лібералізації віросповідного законодавства несла з собою для кожної із них нові драматичні випробування.

Своєрідність українській історії надає, між іншим, розподіл її на епохи почергового, забезпеченого державними чинниками панування православного та католицького віросповідання. Кожна така епоха мала неповторну специфіку.

Доба після великого християнського розколу і до польсько-литовського завоювання України в середині — другій половині XIV ст. стала часом збереження основних ознак Київського християнства. Його церковно-цілісний характер знайшов відтворення ще в посланні св. Феодосія київському князю. «Ти, чадо, — писав архіпастир, — неперестанно хвали свою віру... та будь милостивим не тільки до своїх християн, але й до чужих». <sup>678</sup> Завдяки несприйняттю візантійського цезаропапізму київська церква «...не змішувалася з державою і стояла високо над нею». <sup>679</sup> Україна-Русь продовжувала жити спільним життям зі східною окраїною «латинського світу»: Польщею, Угорщиною, Чехією, а релігійний поділ не перекреслював основу їх християнської та культурної єдності. <sup>680</sup> В атмосфері відносної віросповідної толерантності не переривалися зв'язки з католицькою церквою, що уможливило спроби інтеграційних заходів між римським першопрестолом та Київською митрополією. <sup>681</sup>

Нова фаза в міжконфесійних відносинах, звана панкатолицькою епохою (кінець XIV — серед. XVII ст.), була принесена завоюванням України Польщею та Литвою. На землях Наддніпрянщини вона тривала впродовж майже трьох століть — від Кревської унії, що започаткувала окатоличення Великого князівства Литовського, й до визнання Україною протекторату Московії. То була доба латино-єзуїтських гонінь на православ'я й безперервних спроб перетворення його у повільно відмираючу конфесію. <sup>682</sup>

Надзвичайною подією, що відбулася на цьому фоні стало створення в Україні уніатської церкви як однієї з компромісних національно-релігійних інституцій. Парадоксальність унійного феномена визначається поєднанням в основі його творення внутрішньої закономірності, вікового дозрівання в церковному тілі УПЦ ідеї християнської єдності, — з одного боку, та силового прискорення її реалізації цілковито зовнішніми державними та католицькими чинниками, — з іншого. Загальним наслідком єзуїтського тиску став розрив не лише по осі католицизм — православ'я, а й розкол всередині національної грецької віросповідної конфесії.

Нарешті, московсько-петербурзький період української церковної історії знаменував протилежний полюс міжконфесійних відносин. Торжество державно-православної ідеології у візантійсько-російській формі виключало у XVII — XIX століттях будь-яку можливість зародження свободи в її власних надрах. Повне відторгнення католицизму в самій Росії тривало аж до петровської доби, і перший костіол був побудований у Підмосков'ї в 1695 р. <sup>683</sup> Навіть погранична греко-католицька конфесія, ліквідована у 1839 р. (на Холмщині — в 1875 р.), протрималася всього 44 роки після остаточного розподілу Речі Посполитої. То був акт довершеного розмежування між православними і католиками.

Просування на Захід російського православ'я супроводжувалося активізацією закордонної протикатолицької місії. Наприкінці XIX — початку XX ст. у колі геополітичних впливів Росії перебували майже всі православні громади українського зарубіжжя. <sup>684</sup>

<sup>678</sup> Цветаев Д. Положение иноверия в России. Историческое обозрение. Варшава, 1904. С. 28.

<sup>679</sup> Федотов Г.П. Россия и свобода // Судьба и грехи России. С.-Пб., 1991. Т. 2. С. 279.

<sup>680</sup> Там само.

<sup>681</sup> Свідченням того були активні переговори між легатами римських пап Інокентія III (1204 р.), Інокентія IV (1245–1246 рр.), Олександра IV (1253, 1254, 1257 рр.) та галицько-волинськими князями про перехід України під владу Ватикана за умови збереження обрядів грецької віри. Київська церковна ієрархія підтримала також Ліонську унію 1274 р. між Візантією та Римом, яка передбачала в майбутньому об'єднання католицької і православної церков.

<sup>682</sup> В 1596–1620 рр. православна церква в Україні зазнала майже повної втрати власної ієрархії й діяла здебільшого на рівні місцевих громад. За підтримки Запорізької Січі у 1620 р. православна митрополія була знову відроджена, а її статус поволі набирала правової повноцінності під тиском делегацій від українського козацтва на засіданнях польського сейму в 1620, 1621, 1622, 1624, 1625 рр.

<sup>683</sup> Цветаев Д. Указ соч. С.10.

<sup>684</sup> В одній лише Буковині функціонувало російське православне церковне товариство, а також Русько-народна або Староруська партія, котра видавала в Чернівцях свої друковані органи — «Православну Буковину» та «Православну Русь». Московфільські групи крайових священиків знаходилися під опікою слов'янофілів Росії на чолі з графом

І все ж у напруженій духовній атмосфері Росії останніх десятиріч імператорської доби ледве примітно зароджувалася дискусія щодо долі вселенської християнської церкви.

Тему гріховності церковного розколу між Заходом і Сходом насмілився підняти В.Соловйов. Вхідження Польщі до складу Росії диктувало, на його думку, і нове завдання — усунення внутрішньої причини боротьби з католицизмом через «духовне примирення на ґрунті чисто релігійному».<sup>685</sup>

Співчували ідеї єднання церков філософи К.Леонтьєв і М.Бердяєв.<sup>686</sup> Засуджував вікове змагання за «старшинство між папою і патріархом» український мислитель М.Драгоманов.<sup>687</sup> Із власною концепцією християнської інтеграції виступив і Д.Мережковський. За його переконанням, саме православ'я, як «свобода», мало «в любові примирити католицизм і протестантизм, віру і розум, примирити в єдиній, соборній, справді вселенській Церкві Святої Софії».<sup>688</sup>

Заклики передової інтелігенції до православно-католицького умиротворення обумовлювалися об'єктивними внутрішніми обставинами. В державі спостерігалось постійне зростання питомої ваги населення римо-християнського віросповідання. Якщо у 1870 р. його частка в православному середовищі становила 12,5 %, то у 1893 р. — 13,1%.<sup>689</sup>

**Підлеглі Ватикану громади мали відносно потужну організацію і в Україні:<sup>690</sup>**

1890-ті рр.	Єпархій	Віруючих	Церков і каплиць	Деканатів (благочиній)	Священно-і церковнослужителів	Ченців і черниць	Число учнів єпархіальних семінарій
Римо-католики в Україні	Луцько-Житомирська	603010	253	10	294	43	68
Співвідношення римо-католицьких показників України і загально-російських (без Польщі)	20 %	13,9 %	13 %	10,4 %	16,7%	39 %	19,1 %
Православні в Україні (1900 р.)	9	18. 255.000	10333	495	20623	7375	3225
Співвідношення православних показників України і загально-російських	14,3 %	21,8 %	21,1%	—	20,5%	12,7 %	16,9 %
Співвідношення римо-католицьких показників і православних в Україні	11 %	3,3 %	2,4 %	2 %	1,4 %	0,6 %	2,1 %

В. Бобринським та відомої місіонерської слов'янської громади А. І. Черен-Спиридовича (Православная Буковина. 1898. 1 (13) февраля; Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976. Т.2. С. 439).

<sup>685</sup> Соловьев В. Три речи в память Достоевского // Сочинения в 2-х т. Т. 2. М., 1990. С. 316-317.

<sup>686</sup> Бердяев Н. О русской философии. Ч. 1. Свердловск, 1991. С. 272-273.

<sup>687</sup> Драгоманов М. Про волю віри. К., 1907. С. 8.

<sup>688</sup> Флоровский Г. Указ. соч. С. 458.

<sup>689</sup> Підраховано за: Драгоманов М. Про волю віри. С. 8.

<sup>690</sup> Складено і підраховано за даними: Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгаузь (Лейпциг), И. А. Ефронь (С.-Петербург).С.-Пб., 1895. Т. XIV-а. С. 739; ЦГИАР). Ф. 796. Оп. 442. Д. 2117. Л. 6; 2092. Л.5; 2087. Л.2; 2129. Л. 3; 2081. Л. 2 (об.); 2059. Л. 11; 1989. Л.3; 2742. Л.4; 2743. Л. 2; Всеподданнейший отчет Ober-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1900 г. С.-Пб., 1903. Приложение. С. 3-6, 10-13, 14-15, 24-31.

Як видно із таблиці, на вітчизняних землях проживала сьома частина католиків імперії, несли службу біля 300 ксьондзів, або кожний шостий римо-католицький пастир Росії. Тут було зосереджено більше 250 римських костьолів. Щодо низької питомої ваги католиків у релігійному середовищі, то слід зважити на те, що переважне їх число компактно зосереджувалося на Правобережжі: у Подільській, Волинській та Київській губерніях. Вони склали тут близько 9% жителів краю, а частка католицьких релігійних інституцій сягала 5–6%.<sup>691</sup>

Незначна кількість римо-католиків мешкала на півдні України і відносились до Тираспільської єпархії. Розміщені тут переважно німецькі поселення у масі своїй належали до протестантських.

Функціонування системи управління католицької церкви в Україні було поставлене у цілковиту залежність від держави, яка визначала, передусім, особовий склад усєї церковної ієрархії.

За згодою російського уряду, у 1901 р. Папа римський призначив митрополита всіх католицьких церков Росії. Ним став колишній луцько-житомирський єпископ Клоповтовський. Вихованець петербурзького вищого духовного училища, доктор канонічного права, він мав 20-річний досвід роботи ад'юнкт-професором у столиці Російської імперії.<sup>692</sup>

Єпископи і вікарії (суфрагани) кожної з католицьких єпархій держави<sup>693</sup> також призначалися Государем за погодженням з Папою. Вони склали присягу на вірність імператору, його спадкоємцю і лише потім самому понтифіку.<sup>694</sup>

До 1905 р. на розсуд генерал-губернатора було покладено й процедуру рукопокладення священиків у римо-католицькі приходи. Пізніше ця справа, разом з переміщенням вікаріїв, куратів та ксьондзів була віддана місцевому єпископу, котрий повідомляв про кадрові зміни губернатора та Департамент духовних справ іноземних сповідань.<sup>695</sup>

Католицькі приходи в Україні об'єднували, як правило, багатонаціональну паству. Тому, окрім настоятеля храму, його штат включав куратів та вікарію тих інославнонародностей, котрі проживали на його території. Так, при Одеському костьолі служили «курат польської нації» Доміан Сааков, «вікарій французької нації» св. Леон Априамов. Свого курата мали і німецькі колоністи.<sup>696</sup>

Могутнім важелем, що забезпечував державний контроль за католицьким духовенством, була і сфера матеріальна. Після польського повстання 1863 р., котре охопило й українські правобережні губернії, все майно, нерухомість і капітали католиків були переведені у розпорядження казни.<sup>697</sup> Відтоді на її утриманні перебував увесь штат костьолів, а священики в Україні отримували державну плату від 280 до 400 рублів річно. До казни ж мали надходити навіть церковні збори.<sup>698</sup> Регламентація діяльності католиків простиралась аж до контролю за проведенням дрібних ремонтно-господарських робіт у костьолах та кірхах.<sup>699</sup> Безперечно, домінантою кадровою і фінансовою політикою держави стосовно католицької церкви був підрих її місіонерського потенціалу.

<sup>691</sup> Підраховано за: Таблица; Всеподданнейший отчет... за 1900 г. С. 3-6, 10-13, 14-15, 24-31; Нагаєвський І. Католицька церква в минулому і сучасному України. Філадельфія, 1950. С. 46.

<sup>692</sup> Санкт-Петербургские ведомости. 1901. 12 (25) апреля.

<sup>693</sup> Католицька церква мала в Росії 12 єпархій: сім польських (архієпископія Варшавська і єпископії Келецька, Вроцлавська або Куяво-Калиська, Плоцька, Люблінська, Сандомирська, Августовська) і п'ять на решті території (Могильовська архієпископія і єпископії Луцько-Житомирська, Тираспільська, Віленська, Тельшевська).

<sup>694</sup> Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефронь. Т. XIV-а. С. 740.

<sup>695</sup> Центральний державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України). Ф.442. Оп. 855. Спр.29. Арк. 1.

<sup>696</sup> Державний архів Одеської області. Ф.2. Оп.3. Спр. 2887. Арк. 128-129.

<sup>697</sup> Энциклопедический словарь / Издатели: Ф.А.Брокгауз, И.А.Ефронь. Т. XIV-а. С. 740.

<sup>698</sup> Державний архів Одеської області. Ф.2. Оп.3. Спр. 2887. Арк. 128-129.

<sup>699</sup> Слово. 1908. 24 августа.

Правовий статус римо-католиків, як представників однієї з «терпимих релігій», визначався державним і церковним законодавством. Серія новітніх юридичних актів<sup>700</sup> підтвердила недоторканість прав панівної церкви. Скасуванню підлягала лише попередня заборона вільного переходу православних в іншу християнську конфесію. Спокушення православних будь-якою вірою залишалось релігійним злочином, а місіонери, які використовували при цьому насильницькі засоби або погрози, підлягали покаранню у виправному будинку строком до трьох років.<sup>701</sup> Винні у ненасильницькому спокушенні втрачали «особливі права й привілеї». Їх ув'язнювали в арештантських відділеннях на час від одного до півтора року. За публічну місіонерську проповідь, зокрема осіб католицького сповідання, «Уложення» 1903 р. передбачало річне ув'язнення в арештантській фортеці.<sup>702</sup>

Отже, в той час, коли західно-європейське законодавство вже стояло на сторожі релігійної свободи, переслідуючи релігійні злочини у вигляді богохульства, перепони у відправленні культу тощо,<sup>703</sup> в Російській імперії зберігалася сувора поліцейська опіка релігійної совісті.

Обережний урядовий курс на пом'якшення законодавства щодо недержавних конфесій зустрічав організований опір церкви і місцевих адміністрацій. У 1905 р. губернатори України визнали неприпустимим надання католикам права проповіді через небезпеку поширення полонізму.<sup>704</sup> Справжній наступ на політику віросповідної лібералізації розгорнула в Україні церковна преса. Окремі видання закликали Думу бойкотувати проект П.Столипіна про свободу релігійних конфесій (1908 р.).<sup>705</sup> Лише харківська «Церковна газета» відстоювала право церков на вільне поширення своєї ідеології.<sup>706</sup>

Тим часом, законодавчо оформлена дискримінація римо-католиків накладалася на всі сторони релігійного життя. Вона стосувалася навіть переходу римо-християн у православ'я. До XVIII ст. РПЦ наvertsала «латинян» у свою віру не інакше, як через друге хрещення нарівні з нехрещеними. Але з приєднанням України, під впливом значного поширення католицького чинника на її південно-західних окраїнах повторне хрещення було відмінене. В православ'я можна було перейти через прийняття нової віри другим або третім чином, раз або двічі змінюючи конфесію.<sup>707</sup>

На початку ХХ ст. процедура поповнення православних громад в Україні колишніми католиками залишалася ускладненою. За кандидатом, після подання ним письмової заяви, встановлювався особливий пастирський нагляд, а колишній ксьондз мав пройти ще й єпископську перевірку «характеру думок і чистоти намірів». Прохач зобов'язувався вирішити всі свої попередні спірні справи як римо-католик. У разі бажання екс-ксьондза отримати духовне православне звання, преосвященний подавав своє судження Синодові. Відмовляючись від такого служіння, новонавернений назавжди позбавляв себе права повернутися до духовного сану.<sup>708</sup>

Застарілим виглядало законодавство й у сфері змішаних шлюбів. Католицько-православний аспект цієї проблеми вийшов на рівень міждержавних відносин ще у ХУІІ столітті. Тоді, внаслідок підписання особливого трактату між Польщею та Росією, змішані шлюби були допущені на доволі широких засадах: їх укладення могло відбуватися за обрядом будь-якої з церков, а діти сприймали релігію одного з батьків спорідненої з ними статі. Але з поширенням на «латинян» дискримінаційних загальноросійських законів

<sup>700</sup> Йдеться про Маніфест Миколи II від 23 лютого 1903 р., що проголошував віросповідну свободу, а також Закон про віротерпимість від 17 квітня 1905 р. та додатковий указ від 14 березня 1906 р.

<sup>701</sup> Познышев С.В. Религиозные преступления с точки зрения религиозной свободы. С. 265-266.

<sup>702</sup> ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 885. Спр. 180. Арк. 1.

<sup>703</sup> Познышев С.В. Указ. Соч. С. 196.

<sup>704</sup> ЦДІАК України. Ф. 442. Оп. 885. Спр. 180. Арк. 1-2.

<sup>705</sup> Екатеринославские епархиальные ведомости. 1905. 21 ноября; Почаевские известия. 1908. 16 февраля.

<sup>706</sup> Церковная газета. 1906. 21 мая.

<sup>707</sup> Свобода и право. 1906. 15 февраля.

<sup>708</sup> Устав духовных консисторий. Спб., 1912. С. 11.



стихийний протест ксьондзів проявляв себе у відмові видавати своїм прихожанам належного свідоцтва про відсутність перепон до шлюбного союзу. І хоч на початку ХХ ст. видача передшлюбних посвідчень в Україні була компетенцією місцевої поліції, ревні християни віддавали перевагу церкві.<sup>709</sup>

У 1906 р. «Передсоборне Присутствие» підтвердило допустимість шлюбів за умови хрещення всіх дітей неодмінно у православній вірі.<sup>710</sup> Таку ж позицію зайняв окружний місіонерський з'їзд духовенства в Одесі.<sup>711</sup> Загалом же в результаті дотримання кожною з конфесій власних вузькоцерковних інтересів, на початку ХХ ст. міжнаціональні сім'ї в Україні становили лише 2% від загального їх числа.<sup>712</sup>

Свідченням грубого нехтування інтересів католиків було і церковне законодавство стосовно обряду поховання. Особливо гостро воно відбивалося на конфесійній атмосфері військового відомства, де не існувало інституту полкового римо-християнського духовенства. За діючим архаїчним законом православні священники не мали права відспівувати загиблих російських військових чинів католицького сповідання і супроводжувати тіло до цвинтаря. Лише за проханням родичів допускалася панахида, але не в церкві, а в приватних будинках або у військових приміщеннях.<sup>713</sup>

Релігійно-правові обмеження римо-католиків поширювались і на сферу громадянських відносин. Іновірці були позбавлені можливості займати посади у державному управлінському апараті, їх не допускали до світської навчально-виховної діяльності. Лише у квітні 1906 р. було скасовано заборону католикам займати посади народних учителів у земських школах.<sup>714</sup>

Загалом, церковно-державне законодавство оберігало монополію православної місії, силою права стримуючи акції католицького прозелітизму.

Довготривалий релігійний утиск ніс у собі небезпеку стихійного виходу римо-християнських громад України за рамки конструктивного церковного курсу. В цьому зв'язку проголошення свободи зміни конфесій створювало нову ситуацію в міжцерковних відносинах і формувало ґрунт для місіонерського наступу на православ'я.

Відкритому прояву прокатолицьких настроїв у 1905 р. сприяла позиція російського уряду, який не визнавав римську церкву східного обряду. В результаті близько 300 тисяч українців,<sup>715</sup> силоміць навернених у православ'я, змушені були майже разово перейти на «латинство», приховуючи всі таїнства власного греко-католицького обряду. Це були так звані калакути.

Ніяк не применшуючи потуг української греко-католицької церкви в нейтралізації організованої Синодом релігійної місії, слід констатувати, що визначальний імпульс проти православного руху в його антиросійській інтерпретації було надано польськими католиками. Росіяни і поляки, писав М.Бердяєв, боролися не лише за землю, але й за різне відчуття життя, за духовну неповторність. Саме у поляків ідея національного месіанізму досягла найвищого піднесення і напруження. Вони внесли у світ ідею «жертвовного месіанізму».<sup>716</sup> За відгуками православної преси, поляки активно розповсюджували серед православних селян Правобережжя езуїтські брошури й «цілі тюки послань», пропагуючи «відокремлення України від Росії».<sup>717</sup> Польські священники надавали релігійні послуги й українському населенню Холмщини.<sup>718</sup>

<sup>709</sup> Церковь и народ. 1906. № 11. С.5.

<sup>710</sup> Там само.

<sup>711</sup> Екатеринославские епархиальные ведомости. 1905. 21 ноября.

<sup>712</sup> Шуба А.В. Православие и национальные отношения. К., 1992. С. 119.

<sup>713</sup> ЦДІАК України. Ф.127. Оп. 876. Спр.915. Арк. 1-2.

<sup>714</sup> Церковная газета. 1906. 16 апреля.

<sup>715</sup> Нагаєвський І. Вказ. праця. С.46

<sup>716</sup> Бердяєв Н. Судьба России. Опыт по психологии войны и национальности. М., 1990. С. 139-141.

<sup>717</sup> Церковь и народ.1906. №6. С. 9: №8. С. 2-3.

<sup>718</sup> Панас К. Історія Української Церкви. Львів, 1992. С.131.

Рух віруючих у бік католицизму підтримувався завдяки ревному служінню ксьондзів, які усіяко підживлювали звичаї православних брати участь у спільних хресних ходах, відвідувати на свята як церкви, так і костьоли, слухати богослужіння та промови і польською, й українською мовами. Періодично з католицьких кафедр проголошувалися хвалебні промови з приводу річниць православних митрополитів.<sup>719</sup>

Католицькі єпископи фактично заохочували місіонерську діяльність, нагороджуючи своїх пастирів відзнакою у вигляді золотого жетона та преміальними. У 1912 р. нею було відзначено службу ксьондза Нев'яровського з містечка Борщагівки на Київщині.<sup>720</sup>

З іншого боку, незважаючи на «пом'якшення ставлення влади до костьолів»<sup>721</sup> після 1905 року, місцева влада піддавала місіонерів-католиків безперервним гонінням. На рівні губернаторів розглядалися повідомлення про підозрювання ксьондзів у спробі повернути православних у свою віру шляхом укладання їх шлюбу з католиками.<sup>722</sup> Процеси над католицькими пастирями ставали буденним явищем міжцерковних відносин. У показовий було перетворено, наприклад, суд над волинським ксьондзом Вікентієм Моравичем, котрий упродовж 5 років приймав сповідь у православних прихожан, «провокуючи» чисельні випадки відпадиння їх від панівної церкви.<sup>723</sup> Про накладання на римо-християнських місіонерів жорстких адміністративних стягнень повідомляла польська преса, що видавалась у Києві.<sup>724</sup>

Очевидно, масштаби посилення католицької місії виявилися несподіваними й для українства. Редагована С.Петлюрою газета «Слово» з тривогою зазначала (1908 р.), що навіть часткової волі після Маніфесту про свободу віри 1905 р. виявилось достатньо для соціально-релігійного вибуху, котрий охопив широке коло римо-християнського духовенства. Міжцерковна ворожнеча проявилась «у страхітливих формах». Ображені принизливим становищем ксьондзи взялися розпалювати розбрат народу з демократичною інтелігенцією, яка кликала селян до згоди і втихомирювала ненависть. Дійшло до небаченого в краї порушення вікових традицій, коли католики відмовляли православним по дорожнім у нічному притулку.

Напруження міжконфесійних відносин на Холмщині досягло апогею у травні 1908 року. У селі Раковки Білгорайського повіту сталася сутичка, яка переросла у справжнє побоїще. Більшість з понад двох сотень поляків та українців отримали поранення, були покалічені і навіть загинув.<sup>725</sup> Міжцерковна криза охопила територію від Київщини до Холмщини і поглиблювалась у західному напрямі.

Слід зазначити, що поляки, які складали основу католицького населення, мали в Україні сильні економічні позиції. На Правобережжі, де вони становили за різними даними 6-8 % жителів, частка вартості польської нерухомої власності перевищувала 45 %.<sup>726</sup> Цей чинник помітно позначився на успіхах польської національної і релігійної справи.

На даному етапі політика конфесійного і національного самозбереження католицького населення дедалі тісніше перепліталась. І одним із засобів посилення його адаптації до життя у чужому православному середовищі стали таємні домашні римо-християнські школи. В них навчалися діти від шести до шістнадцяти років, а організацією таких закладів займалися члени таємного францисканського братства. Географія католицьких шкіл включала всю Правобережну Україну. Як з'ясувалося під час розслідувань, матеріальною основою функціонування широкої мережі інославних освітніх осередків для поляків,

<sup>719</sup> Росийский государственный исторический архив (РГИА). Ф.796. Оп.442. Д. 2117. Л. 23.

<sup>720</sup> ЦДІАК України. Ф.127. Оп. 950. Спр. 260. Арк.24.

<sup>721</sup> Starezewski E. Zycie Polskie na Ukrainie. K., 1917. S.42.

<sup>722</sup> ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 858. Спр. 292. Арк.3-4.

<sup>723</sup> Там само. Оп. 861. Спр.153. Арк.4.

<sup>724</sup> Plosklrow na Podolu // Lud Bozy. 1910. Dnia 21 listopada (4 grudnia).

<sup>725</sup> Слово. 1908. 24 августа.

<sup>726</sup> Bartoszewicz Joachim. Na Rusi Polskie stan posiadania. K., 1912. S.18, 23, 88.

чехів, українців та інших етнічних груп населення стали і фінансові надходження від місцевих підприємців та землевласників.<sup>727</sup>

Разом з тим, римо-християнська місія на українських землях не була проникнута духом всеохоплюючої ворожості до православних. Подекуди вона несла в собі ознаки релігійного лоялізму і навіть сакрального шанування.

У суспільстві трималася думка, згідно з якою непримиренність до православ'я йшла від польської інтелігенції, що ж до народних низів римського віросповідання, то вони вирізнялися доброзичливим ставленням до православних. Як зазначала преса, сотні польських селян відвідували на Поділлі православні монастирі й охоче приймали поради святих отців. Нерідко поляки віддавали перевагу монастирям і у справі отримання грошових позик.<sup>728</sup>

Мирне поєднання релігійних інтересів мало місце і на території Галичини. Зокрема, у с. Янівка на Тернопільщині на пожертви католицької та православної парафій було збудовано каплицю, а «русинський» священник та латинський ксьондз домовилися відправляти в ній культ потижно.<sup>729</sup>

Світова війна посилила переплетення і навіть змішання месіанських релігійних та національних переживань. Католики в Україні, остерігаючись переслідувань, фактично припинили протиправославну пропаганду. Більше того, намагаючись довести власну політичну лояльність, ксьондзи в усіх діючих костьолах проголошували молебни про дарування перемоги над ворогом російському воїнству.<sup>730</sup>

Саме під час війни частині римо-католицьких пастирів вдалося піднятися до розмежування світського і сакрального, політичних інтересів нації і святості релігійних атрибутів. Прикладом тому став вчинок австрійського полкового ксьондза Пасечинського, котрий у вересні 1916 р. відвернув осквернення солдатами православного храму в м. Кіцмані на Буковині й передав місцевому отцю Іоану збережені богослужбові книги.<sup>731</sup> Загалом, поодинокі, але помітні прояви співчутливого ставлення католиків до православ'я живили ідею міжконфесійного умиротворення.

Слід зазначити, що безпосередню противагу католицьким впливам забезпечував велетенський місіонерський апарат православної церкви. Центром його була особлива нарада при Синоді, засідання якої проводив сам обер-прокурор, а особистий патронат здійснював Великий князь Сергій Олександрович.<sup>732</sup> Діяльність єпархіальних місіонерських комітетів доповнювали громадсько-церковні об'єднання, зокрема релігійні громади.<sup>733</sup> Місіонерські координаційні центри функціонували також при благочиннях і в містах.

Мережа пропагандистських осередків православ'я постійно зростала, незважаючи на те, що функції місіонера мав виконувати кожний церковно- і священнослужитель. У 1908 р. було прийнято рішення створити народно-приходську місію. До поширення православ'я були залучені самі віруючі, й по всій Україні почали виростати приходські гуртки ревнителів віри і благочестя.<sup>734</sup>

Місію в округах очолювала перша особа церковної ієрархії. В єпархії це був місцевий преосвященний, у повітах — благочинний. Склад ради був представницьким. У повіті, наприклад, до неї входили повітовий місіонер, наглядач за церковно-приходськими школами, делегат, обраний від благочинного округу, два представники від церковних старост повіту та світські особи.

<sup>727</sup> ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 858. Спр.52. Арк. 8,12,47,113; Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1905-1907 гг. Спб., 1910. С. 125-126.

<sup>728</sup> Подолия. 1910. 28 марта.

<sup>729</sup> Діло. 1905. 23 квітня (6 травня).

<sup>730</sup> Киевская мысль. 1914. 1 августа.

<sup>731</sup> Черниговский церковно-общественный вестник. 1916. 13 января.

<sup>732</sup> Державний архів Харківської області. Ф. 4. Оп. 103. Спр. 1. Арк. 3.

<sup>733</sup> Всеподданнейший отчет Обер-Прокурора по Ведомству Православного исповедания за 1908-1909 гг. Спб., 1911. С. 273.

<sup>734</sup> Православная Подолия. 1914. 23 ноября.



Державна підтримка православного прозелітизму виявлялася передусім у сфері матеріальній. Місіонери отримували оклад у 780 рублів та кошти «на роз'їзди» в розмірі 500 рублів річно. У разі виконання обов'язків повітового спостерігача, оклад збільшувався до 1000 рублів. Місіонери отримували також відносно високу пенсію. Після 10 років служби вона дорівнювала половині заробітної плати, після 15 років — її трьом чвертям, а через 18 років з початку діяльності — повному окладу.<sup>735</sup>

Вищим представницьким органом місіонерів були Всеросійські з'їзди, які формували тактичні установки для пропагандистів та духовних охоронців православ'я. Зокрема, Казанський форум 1897 р. визнав необхідним запровадження у загальноцерковне вживання особливого молитвослова для місіонерів.<sup>736</sup> Наступний Київський з'їзд 1908 р. розробив, зокрема, план антикатолицьких заходів на території України та Білорусії.

З тією ж метою в Україні проводились єпархіальні та окружні місіонерські з'їзди. Зокрема, у 1905 р. волинське зібрання на чолі з архієпископом Антонієм Храповицьким займалося виробленням антикатолицької тактики в умовах віросповідної свободи.<sup>737</sup> Обласний з'їзд в Одесі (листопад 1905 р.) виступив з ініціативою формування постійної комісії з богословів та діячів місії для обговорення питань обрядової практики православної церкви.<sup>738</sup> Під його впливом Синод взявся відкривати спеціальні місіонерські курси і «школи для простого люду».

Особлива роль у системі протикатолицьких заходів в Україні відводилася народним місіонерським курсам. Для участі в них запрошувалися спеціально підібрані представники від кожного села, передусім ті, хто зарекомендував себе «свідомим захисником православної віри від нападок католицтва та раціоналізму». Для професійної підготовки духовенства в Україні діяла одна пастирсько-місіонерська семінарія.<sup>739</sup> А в 1914 р. була відкрита й загальноросійська вища місіонерська школа, яка функціонувала за зразком аналогічного закладу у Ватикані.

Відлагоджений механізм державно- православної місії був спрямований на нейтралізацію католицького прозелітизму як шляхом широкомасштабної пропагандистської роботи, так і засобами силової регламентації. Остання здійснювалась у тісному союзі церкви з державою, оскільки в місії «войовничої» католицької конфесії вбачалася небезпека посилення національного сепаратизму.<sup>740</sup>

Церковно-державні інститути виходили з того, що найліпшою формою співіснування католиків і православних є їх взаємна відстороненість. Політика формального релігійного ізоляціонізму яскраво проявила себе у 1911 р., коли Держдума тривалий час обговорила питання про виділення Холмщини зі складу Царства Польського. З вирішенням проблеми на відокремлених землях посилювалося гоніння на католиків та уніатів. Організатором їх стало Холмське Свято-Богородицьке братство на чолі з єпископом Євлогієм.

Захоплення конфесійним ізоляціонізмом доходило до меж, коли навіть перебіжчиків з австрійської армії католицького або уніатського віросповідання належало вислати під нагляд поліції в Астраханську, Вологодську, Самарську та Уфимську губернії. Що ж до імігрантів католиків з числа цивільних осіб, то їх прописка в імперії залежала від попереднього рішення Синоду.<sup>741</sup>

У державі допускалась і насильницька депортація іновірних. Так, на території Катеринославської єпархії проживали вислані в адміністративному порядку католики й уніати

<sup>735</sup> Черниговские епархиальные ведомости. 1905. 1 февраля.

<sup>736</sup> Державний архів Полтавської області Ф. 706. Оп. 4 Спр. 424. Арк. 7.

<sup>737</sup> Свобода и право. 1906. 15 февраля.

<sup>738</sup> Екатеринославские епархиальные ведомости. 1905. 21 ноября.

<sup>739</sup> Подолия. 1910. 5 сентября; Мартирологія Українських церков: У 4-х т. / Упорядн. О.Зінкевич, О.Воронін. Т. 1: Українська православна церква: Документи, матеріали, християнський самвидав України. Торонто, Балтимор: Смолоскип, 1987. С. 917.

<sup>740</sup> Церковь и народ. 1906. №10. С. 6-7.

<sup>741</sup> ЦДІАК України. Ф.442. Оп. 861. Спр.147. Арк. 1,3, 11; Ф.127. Оп. 779. Спр.75. Арк. 1, 5.

польської Седлецької губернії. Їм було дозволено повернутися на батьківські землі тільки після прийняття православ'я.<sup>742</sup>

Силовий тиск на католицьку церкву набирав дедалі нових відтінків. На початку 1900-х років, виконуючи доручення Міністерства внутрішніх справ, губернські адміністрації України запобігли ініціативним заходам, спрямованим на канонізацію королеви Речі Посполитої Ядвіги. Звернення з цього приводу, за підписом римо-католицького єпископа Бандуренського, були оприлюднені львівською пресою.<sup>743</sup> У тому ж руслі йшла заборона церковною владою поширення в народі ікон католицького письма.<sup>744</sup>

Відпадиння православних у лоно католицької церкви сприймалося місіонерськими колами як наслідок використання римо-католиками привабливого для віруючих матеріального стимулу. Відтак пропагандистський аспект місії включав передусім роз'яснення парафіянам небезпеки «католицького полону» під час сезонних робіт на польських плантаціях та в економіях німецьких колоністів.<sup>745</sup> У психології мирян-одновірців формувался комплекс тотожності католицького й чужонаціонального. Серед селян поширювалися листівки, в яких роз'яснювалося, що навіть перехід священників Галичини до уніатської церкви є результатом зманювання їх польськими посулами: «п'ятирічною надбавкою «квінквені» до казенної плати, 100–200 десятинами землі з прекрасною садибою, місцем серед католицького духовенства на панських фієстах».<sup>746</sup>

Сподівання місіонерів не в останню чергу були пов'язані зі своєрідністю східно-слов'янської натури, котра, як здавалося, відштовхувала сухі раціоналістичні мотиви католицької церкви. М. Бердяєв зазначав у цьому зв'язку, що навіть втікачі від православ'я залишалися православними силою власного душевного типу, і їм важче за все було досягнути католицьку культуру і «католицький душевний тип».<sup>747</sup> Діячі місії послідовно протиставляли природну пишноту оздоблення православних церков і барвистість східно-християнських обрядів напівсвітським духовним аксесуарам католицьких костьолів і культу. Невід'ємним атрибутом православної пропаганди виступала і тема східного церковного співу, «чужого світській виразності, розрахованій на ефект формального ураження слуху».<sup>748</sup>

Здійснення місії нерозривно пов'язувалось із спорудженням нових православних храмів. Як на землях Наддніпрянщини, так і в Галичині москвофільськи налаштована інтелігенція таким засобом змагалася з католиками в охопленні населення своїм впливом.<sup>749</sup> Священники ж Волині за ініціативою пастиря Віктора Кашубського спромоглися навіть розпочати у Житомирському повіті зведення храму-пам'ятника «Перемоги православ'я над католицизмом».<sup>750</sup>

Базову підготовку в формуванні протикатолицьких настроїв давали церковно-парафіяльні школи. Заклади, в яких навчалися «латиняни», звалися іногородницькими. І в кожному разі вихідці з римо-християнських родин потрапляли під справжній прес воєнничої православної пропаганди. Не випадково, що й до 1905 р. серед католиків, включених у систему церковно-приходських шкіл, переважали греко-уніати українського походження і майже зовсім не було чехів і поляків.<sup>751</sup>

Епіцентр «священної війни» проти католиків знаходився на Волині. У безкоштовно поширюваних тут «Почаївських листках» відкрито проповідувалася релігійна нетерпимість. Поляки і німці проголошувалися ворогами російського православ'я, а

<sup>742</sup> Державний архів Дніпропетровської області. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 512. Арк. 63, 111.

<sup>743</sup> Подолія. 1910. 28 июля. (Завершення процесу канонізації Ядвіги відбулося 1997 р.)

<sup>744</sup> Вера и разум. 1900. №23. С. 658.

<sup>745</sup> ЦДІАК України. Ф.127. Оп. 1003. Спр.135. Арк. 17-18.

<sup>746</sup> Черниговский церковно-общественный вестник. 1916. 7-9 октября.

<sup>747</sup> Бердяев Н. Судьба России... С. 141.

<sup>748</sup> Вера и разум. 1900. №21. С. 590-591.

<sup>749</sup> Руслан. 1902. 15 (27) червня.

<sup>750</sup> Почаевские известия. 1908. 4 апреля.

<sup>751</sup> Подольские епархиальные ведомости. 1900. 22 января.

єпископ Волинський Антоній закликав берегтися спілкування «з латинською ерессю» і, зокрема з ксьондзами, котрі «своїми театралізованими ходами та музикою у костьолах приваблюють простодушних, а змішаними шлюбами довершують свої хитрощі». Тим часом, волиняни ще пам'ятали колишнього митрополита Київського та Галицького Платона, який під час об'їздів єпархії заходив у костьоли і привселюдно молився в них.<sup>752</sup>

Міжконфесійні відносини у рамках християнства на початку ХХ ст. були обтяжені ще одним реліктом середньовіччя. Взаємна анафема, проголошена католиками і православними в XI ст. щорічно переносилася на нових осіб, які переходили в іншу конфесію. Ксьондзи анафемствували «перебіжчиків» у приходському костьолі після повторного увіщунання. Тих же, хто відпадав у «латинство» або лютеранство, відлучали від церкви і піддавали вічному прокляттю в тиждень православ'я. При цьому називалося загальне число віровідступників.<sup>753</sup>

Проте картина міжконфесійних міграцій виявлялася непривабливою для православних. З 1900 по 1914 рр. відбулося значне поповнення католицької церкви за рахунок православної. Навіть за офіційними синодальними даними, у середньостатистичному 1910 р. до панівної віри в Україні прилучилося 424 особи з числа колишніх римо-християн, а відпало від неї 488.<sup>754</sup> За повідомленнями ж польської преси, у 1910 р. до католицького табору пристало з православ'я 15 556 осіб,<sup>755</sup> що засвідчувало значно вищу ефективність католицької місії (співвідношення переходів 36:1). Зважаючи на можливі перебільшення, підкреслимо, що за звітом архієпископа Волинського, загальна кількість православних віруючих, спокушених ксьондзами у 1906 р., в 12 разів перевищувала число зворотніх переходів. У наступному 1907 р. цей розрив скоротився в єпархії до чотириразового.<sup>756</sup> В цілому ж за числом переходів у римо-християнство Подільська, Волинська і Київська губернії йшли слідом за Холмсько-Литовською, Мінською, Варшавською, Гродненською та Полоцькою.<sup>757</sup> У будь-якому разі, ми маємо достатньо підстав твердити, що на теренах спільного, відносно компактного проживання представників двох християнських конфесій в Україні беззаперечна місіонерська перевага належала католицькому духовенству.

Причини цієї колізії в умовах православної місіонерської монополії слід шукати в національно-політичній, економічній та організаційно-церковній сферах. У першій з них визначальний чинник включав зростаючу боротьбу проти російського національного гноблення й усвідомлення Православної церкви як ідеологічного репрезентанта імперії. Що ж до другої сфери, то тут свою роль відіграли відчутні переваги римо-католиків в організації праці та в рівні життя. Нарешті, в третій — вирішальними були вищі здобутки католицького духовенства в галузі освіти, ретельніше дотримання ним норм культурно-релігійного спілкування з паствою.

Підсумовуючи, зазначимо, що протистояння православної й католицької місій, одним із центрів якого залишались українські землі, на початку ХХ ст. набрало нової гостроти. Найменші зрушення в напрямі реального зближення християнських громад західної і східної орієнтацій були результатом подвижництва окремих особистостей, а тому постійно перебували у стані функціонального завмирання. Натомість, перевага у силі внутрішньої організації, накладена на лібералізацію церковного законодавства та кризу православної церкви, забезпечили католицькій інституції перехоплення місіонерської ініціативи й розширення власної соціальної бази на всьому дніпровському Правобережжі. Подібні процеси викликали, в свою чергу, поживавлення православного руху українського спрямування, метою якого було збереження й відродження національних культурних і релігійних традицій.

<sup>752</sup> Свобода и право. 1906.15 февраля.

<sup>753</sup> РГИА. Ф.796. Оп.442. Д. 2201. Л. 18.

<sup>754</sup> Підраховано за даними: Всеподданейший отчет Обер-Прокурора... за 1910 г. Спб., 1913. Приложения. С. 46-53.

<sup>755</sup> Z prawosławia na katolicyzm // Lud Boży. 1911. Dnia 19 października.

<sup>756</sup> РГИА. Ф.796. Оп.442. Д.2201. Л. 20, 21, 28.

<sup>757</sup> Всеподданейший отчет Обер-Прокурора... за 1905-1907 гг. С. 29.